

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
مرجع تولید

: علیزاده، مهدی، ۱۳۵۰ -
: رویکردهای اخلاق اسلامی؛ ادوار، مبانی و منابع / مهدی علی زاده.
: قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱.
: ۲۱۰ ص: ۱۴×۲۱ س.م.
: ۷-۲۲۰-۳۱۵-۶۲۲-۹۷۸:
: کتبانامه: ص. [۲۰۷] - ۲۱۰.
: اخلاق اسلامی / Islamic ethics
: اخلاق اسلامی -- جنبه های قرآنی / Islamic ethics -- Qur'anic teaching
: جامعة المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
: Almustafa International Translation and Almustafa International University
: Publication center
: ۸ / ۲۴۷BP
: ۶۱/۲۹۷:
: ۹۱۴۰۶۸۳:
: دانشگاه مجازی المصطفی ﷺ

BP1536

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

رویکردهای اخلاق اسلامی؛ ادوار، مبانی و منابع

مؤلف: مهدی علی زاده

چاپ اول: ۱۴۰۱ ش / ۱۴۴۴ ق

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ شمارگان: ۵۰۰ قیمت:

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: ۳۷۸۳۶۱۳۴ ۲۵ ۹۸+

تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ ۲۵ ۹۸+

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه راه سالاریه تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ ۲۵ ۹۸+

pub_almustafa @pub_almustafa miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت ● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری ● ناظر چاپ: ایوب جمالی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

رویکردهای اخلاق اسلامی؛ ادوار، مبانی و منابع

مهدی علی‌زاده

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فرآوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روزکردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیرایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

۱۱	مقدمه
۱۲	ضرورت گسترش پژوهش و آموزش علم اخلاق
۱۳	ضرورت آشنایی با منابع، تاریخچه و متون علم
۱۷	شاخص های سه گانه علم اسلامی
۱۷	عقلانیت
۱۸	کارآمدی
۱۹	حجیت
۲۱	منابع اخلاق اسلامی
۲۱	منبع اول: وحی (قرآن کریم)
۲۱	عقلانیت
۲۲	حجیت
۲۲	کارآمدی
۲۵	ظرفیت های اخلاق پژوهی در قرآن
۲۵	مبانی اخلاق
۲۹	اخلاق توصیفی
۳۲	اخلاق دستوری (هنجاری)
۳۵	۱. اخلاق بندگی

۳۶. اخلاق فردی _____
۳۶. اخلاق خانواده _____
۳۷. اخلاق اجتماعی _____
۳۹. تربیت اخلاقی _____
۴۱. منبع دوم: سنت _____
۴۱. حجیت _____
۴۱. ۱. حجیت سنت پیامبر _____
۴۲. ۲. حجیت سنت اهل بیت _____
۴۲. عقلانیت _____
۴۳. کارآمدی _____
۴۴. ظرفیت‌های اخلاق پژوهی در سنت _____
۴۷. منبع سوم: عقل _____
۴۸. حجیت _____
۴۹. عقلانیت _____
۴۹. کارآمدی _____
۵۱. ظرفیت‌های اخلاق پژوهی عقل _____
۵۵. منبع چهارم: شهود _____
۵۵. حجیت _____
۵۷. ۱. آیات _____
۵۷. ۲. روایات _____
۵۹. عقلانیت و کارآمدی _____
۶۱. ظرفیت‌های اخلاق پژوهی شهود _____
۶۳. رویکرد نقلی _____
۶۵. دوره اول: دوره تأسیس و رشد _____
۶۵. ۱. آثار شیعه _____

۶۶. آثار اهل سنت
- دوره دوم: دوره شکوفایی و پختگی ۶۷
۱. آثار شیعه ۶۷
۲. آثار اهل سنت ۶۹
- دوره سوم: دوره نهضت موسوعه‌نگاری و شرح‌نگاری ۷۳
۱. موسوعه‌نگاری ۷۳
۲. شرح‌نگاری‌ها ۷۶
- دوره چهارم: دوره وقفه و رکود ۷۷
۱. شیعه ۷۷
۲. اهل سنت ۷۸
- دوره پنجم: دوره تجدید و احیا ۷۸
۱. شیعه ۷۹
۲. اهل سنت ۸۰
- رویکرد عقلی، فلسفی ۸۳
- دوره اول: استیلای گفتمان کلامی ۸۴
- دوره دوم: نهضت ترجمه و آشنایی مسلمین با اندیشه‌های ایرانی و یونانی ۸۹
۱. ترجمه آثار اخلاقی از زبان فارسی ۹۰
۲. ترجمه آثار اخلاقی از زبان یونانی ۹۱
- دوره سوم: دوره بالندگی و رشد ۹۴
- دوره چهارم: دوره پختگی و پیراستگی ۹۸
- دوره پنجم: دوره تکمیل و تفصیل ۱۰۲
- دوره ششم: دوره شرح و تکرار ۱۰۵
- دوره هفتم: دوره رکود و توقّف ۱۰۶
- رویکرد شهودی، عرفانی ۱۰۹
- مقطع پیش از تدوین ۱۱۲
- دوره اول: دوره تأسیس و تعلیم ۱۱۲

- ۱۱۲ _____ مقطع تدوین
- دوره دوم: دوره ترویج و نگارش‌های غیر نظام‌مند اولیه _____ ۱۱۲
- دوره سوم: دوره تنظیم و ترتیب _____ ۱۱۳
- دوره چهارم: دوره تنقیح و تکمیل _____ ۱۱۶
- دوره پنجم: دوره شرح و تکرار _____ ۱۱۸
- دوره ششم: دوره تحلیل و تفسیر _____ ۱۲۲
- دوره هفتم: دوره تفکیک فن عرفان و آثار عرفانی از جریان‌های رسمی خانقاهی و سلسله‌های صوفیه _____ ۱۲۴
- رویکرد جامع‌نگر و مکتب تلفیقی _____ ۱۲۹
- دوره اول: شکل‌گیری و تکامل رویکرد تلفیقی حداقلی _____ ۱۳۱
- دوره دوم: پی‌ریزی و سیر صعودی رویکرد تلفیقی حداکثری _____ ۱۳۳
- منتخبی از آثار مکتب اخلاق فلسفی _____ ۱۳۷
- فصول منتزعه فارابی _____ ۱۳۷
- شرح حال و آثار مؤلف _____ ۱۳۸
- گستره موضوعات _____ ۱۳۹
- فرازی از کتاب _____ ۱۴۰
- تهذیب الاخلاق ابن‌هشیم _____ ۱۴۳
- شرح حال و آثار مؤلف _____ ۱۴۴
- گستره موضوعات _____ ۱۴۵
- فرازی از کتاب _____ ۱۴۶
- تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق مسکویه _____ ۱۴۹
- شرح حال و آثار مؤلف _____ ۱۵۰
- گستره موضوعات _____ ۱۵۱
- فرازی از کتاب _____ ۱۵۲
- اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی _____ ۱۵۵
- شرح حال و آثار مؤلف _____ ۱۵۶

- گستره موضوعات ۱۵۶
- فرازی از کتاب ۱۵۸
- منتخبی از آثار مکتب اخلاق نقلی ۱۶۱
- مشکاة الانوار طبرسی ۱۶۱
- شرح حال و آثار مؤلف ۱۶۱
- گستره موضوعات ۱۶۲
- فرازی از کتاب ۱۶۳
- شجرة المعارف والأحوال عزالدین بن عبدالسلام ۱۶۶
- شرح حال و آثار مؤلف ۱۶۷
- گستره موضوعات ۱۶۷
- فرازی از کتاب ۱۶۸
- منتخبی از آثار مکتب اخلاق عرفانی ۱۷۱
- قوت القلوب ابوطالب مکی ۱۷۱
- شرح حال و آثار مؤلف ۱۷۲
- گستره موضوعات ۱۷۳
- فرازی از کتاب ۱۷۴
- رساله سیر و سلوک علامه بحرالعلوم ۱۷۷
- شرح حال و آثار مؤلف ۱۷۷
- گستره موضوعات ۱۷۸
- فرازی از کتاب ۱۷۹
- منتخبی از آثار مکتب اخلاق تلفیقی ۱۸۳
- ادب الدنيا و الدین ابوالحسن ماوردی ۱۸۳
- شرح حال و آثار مؤلف ۱۸۴
- گستره موضوعات ۱۸۵
- فرازی از کتاب ۱۸۶

- ۱۸۹ _____ احیاء العلوم ابو حامد غزالی
- ۱۹۰ _____ شرح حال و آثار مؤلف
- ۱۹۱ _____ گستره موضوعات
- ۱۹۲ _____ فرازی از کتاب
- ۱۹۵ _____ الحقایق مولی محسن فیض کاشانی
- ۱۹۶ _____ شرح حال و آثار مؤلف
- ۱۹۷ _____ گستره موضوعات
- ۱۹۷ _____ فرازی از کتاب
- ۲۰۱ _____ جامع السعادات ملا محمد مهدی نراقی
- ۲۰۲ _____ شرح حال و آثار مؤلف
- ۲۰۲ _____ گستره موضوعات
- ۲۰۳ _____ فرازی از کتاب
- ۲۰۷ _____ منابع

مقدمه

شناخت موضوع هر دانش، جایگاه و درجه اهمیت آن را در میان دیگر دانش‌ها بیان می‌کند. این‌که چرا محقق، پژوهش درباره یک دانش را برگزیده، نقش آن دانش در پیشبرد و شکوفایی جامعه بشری چیست و میزان مقبولیت آن از نظر ارزش‌های پذیرفته‌شده انسانی چه اندازه است، همه بیان‌گر ضرورت دانش مزبور خواهد بود. درباره علم اخلاق نیز چنانچه در این درس خواهیم آموخت چنین است. از سویی تبیین نظام اخلاقی یک دین نقش بی‌بدیلی در توفیق متولیان دین در جهت‌دهی به رفتار جامعه دارد و از سوی دیگر دانش پژوه، ناگزیر از شناسایی منابع اطلاعاتی این دانش و سنجش توان علمی هر یک از صاحبان آثار و همچنین بررسی محدودیت‌ها و نقاط ضعف و قوت آن منابع است.

در واقع آنگونه که خواهیم آموخت آشنایی با منابع و آگاهی از تقدم و تأخر آن‌ها و ابزارها و شیوه‌های مراجعه به آن‌ها می‌تواند در استفاده از منابع علم، شکل مطلوب و موفقیت‌آمیزی ارائه نماید. در این درس ابتدا ضرورت گسترش پژوهش و آموزش علم اخلاق و سپس ضرورت آشنایی با متون اخلاقی را مرور خواهیم کرد.

ضرورت گسترش پژوهش و آموزش علم اخلاق

آموزه‌های اخلاقی بخش زیادی از متون دینی و کتاب‌های آسمانی را تشکیل می‌دهد. دعوت گسترده قرآن کریم به تهذیب نفس و نیل به ارزش‌های والای انسانی، بیان‌گر جایگاه مقوله اخلاق در میان اهداف دین است. قرآن در تبیین هدف از بعثت انبیا بارها تزکیه را پیش از تعلیم آورده است. تجارب تاریخی بشر نیز گویای این است که هر جامعه‌ای که از ارزش‌های اخلاقی فاصله بگیرد و به پاسداشت نظری و عملی آن نپردازد، متحمل خسارت‌های جبران‌ناپذیر شده، شاهد فاجعه اسفبار انسانی بوده و راه انحطاط خواهد پیمود. در ساحت تعامل دین و اخلاق، با این واقعیت روبه‌رو هستیم که اتقان نظام اخلاقی هر دین، یکی از معیارهای حقانیت و برتری آن دین به شمار می‌رود. همچنان که تبیین مدلل نظام اخلاقی یک دین نقش بی‌بدیلی در توفیق انجام وظیفه تربیت از جانب متولیان دین و جهت‌بخشی معنوی به رفتار جامعه دارد.

علم اخلاق در فرهنگ دینی ما نیز از جایگاه رفیعی برخوردار است تا جایی که علمای مسلمان در تفسیر حدیث مشهور نبوی: «إِنَّمَا الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ آيَةٌ مُحْكَمَةٌ أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ وَ مَا خَلَاهُنَّ فَهَوَ فَضْلٌ»^۱ علوم بنیادین را منحصر در عقاید و اخلاق و فقه دانسته‌اند. چنان‌که امیرمؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «رَأْسُ الْعِلْمِ التَّمْيِيزُ بَيْنَ الْأَخْلَاقِ وَإِظْهَارُ مَحْمُودِهَا

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۱، ص ۳۲. متقی هندی؛ *کنز العمال*؛ حدیث

۲۸۶۵۹. علم سه گونه است: آیه محکم، فریضه عادلانه و سنت زنده و برجا؛ و غیر

این سه، فضیلت است.

وَفَنَعُ مَذْمُومَهَا^۱ از این رو لازم است در مراکز پژوهشی و آموزشی اسلامی، اخلاق جایگاه شایسته و درخور فرهنگ و تمدن اسلامی را بازیابد.

ضرورت آشنایی با منابع، تاریخچه و متون علم

علم، مجموعه‌ای از قضایای حقیقیه منظم و متحدالموضوع و محصول فرایند پژوهش است. نیروی محرک پژوهش نیز پرسش و روحیه پرسشگری است؛ بنابراین گام نخست در تولید علم، طرح سؤال مناسب و گام دوم، مراجعه به منابع اطلاعاتی است که پژوهشگر می‌تواند داده‌های متناسب با پرسش‌های خود را در آن بیابد. حرکت از مجهول به معلوم و عکس آن، در واقع حرکت و سیر میان این منابع از یک سو و پرسش‌ها از دیگر سو است. فرد پژوهشگر با جست‌وجو در منبع و استنتاج از آن، معلومات مورد نیاز را گردآوری، طبقه‌بندی و تنظیم و در نهایت تحلیل یا ترکیب کرده و به استنتاج و پاسخ نائل می‌آید. چنان‌که مشاهده می‌شود در این سیر فکری، منابع علم جایگاه و نقش کلیدی دارند. از این رو باید دانست چه عناصر آگاهی‌بخشی به‌عنوان منابع علم شناخته می‌شوند. همچنین پژوهشگر باید از ظرفیت‌ها و امکانات و نیز محدودیت‌ها و نقاط ضعف آن‌ها آگاه باشد و سرانجام ترتیب و تقدم و تأخر و نسبت میان این منابع را بداند. در مرحله بعد به ابزارها و شیوه‌های مراجعه و برداشت از منابع، مجهز شود تا بتواند به شکل مطلوب و موفقیت‌آمیزی از منابع دانش بهره برد.

همه علوم طبیعی، انسانی، دینی و غیردینی، فراورده یک سنت یا

۱. عبدالواحد تمیمی آمدی؛ غررالحکم و درر الکلم؛ حدیث ۵۲۶۷.

مجموع سنن فکری شکل‌گرفته در تاریخ یک فرهنگ است. دسته‌ای از عوامل به علوم - به‌ویژه علوم انسانی و دینی - ماهیت پیچیده‌ای می‌بخشند که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) شکل‌گیری و ظهور جریان‌های متفاوت فکری با سبک‌های تحقیقی اختصاصی؛

ب) دغدغه‌های ویژه؛

ج) غایات و اهداف متنوع؛

د) اولویت‌های نامتجانس؛

ه) زبان و ادبیات خاص با ویژگی‌های عصری - منطقه‌ای متمایز؛

و) سریان و تلفیق دستاوردهای مطالعات و مذاقه‌های دانشمندان در

یک حوزه دانشی.

آشنایی مؤثر با لایه‌های یک دانش و برخورداری از توان لازم برای حل مؤثر و ثمربخش پرسش‌های به‌جامانده آن، بدون تسلط کافی بر تحولات عمده و جهت‌بخش تاریخ آن و نیز تبارشناسی مباحث و آگاهی از چرایی و چگونگی طرح آن‌ها و شناسایی بنیادهای فکری و مختصات روشی مکاتب مختلف درون آن دانش، امکان‌پذیر نیست. در اختیار داشتن کارنامه مطالعات و پیشینه تحقیق در هر محور یا مسئله علمی، توأم با نظم و تسلسل تاریخی آرای مربوط به آن، محقق را در رعایت اصل عقلایی «پرهیز از خطاها و ناکامی‌های دیگران و اجتناب از طی مسیرهای بن‌بست یا پرهزینه» یاری کرده، بر نقاط قوت و رموز موفقیت‌های آنان بصیرت می‌بخشد. ضرورت آشنایی با میراث گذشته یک علم از رهگذر بازخوانی متون محوری و احیاناً تعلیمی آن علم واضح

است. به‌ویژه در مراحل آغازینِ آشنایی با یک علم، انس با منابع علم و افزایش قدرت مطالعه و فهم آثار نمایندگان برجسته دانش مورد نظر، پایه و بنیه علمی دانشجویان را استحکام می‌بخشد.

این کتاب برای دست‌یابی به همین اهداف تدوین شده و رویکردها، ادوار، مبانی و منابع علم اخلاق اسلامی را در گستره تاریخی خود می‌نمایاند. در این جا از عزیزانی که در به‌ثمرنشستن این اثر تلاش کرده‌اند، به‌ویژه برادران فاضل حجت‌الاسلام والمسلمین عالم‌زاده نوری که ویرایش و تنظیم نهایی متن را برعهده گرفت و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی پاکپور که به همت بلند و پی‌گیری ایشان در جایگاه مدیریت گروه اخلاق مجازی این کار برای انتشار آماده شد، تشکر و قدردانی می‌کنم. همچنین از مسئولان محترم دانشگاه مجازی المصطفی و مدیران محترم انتشارات جامعه المصطفی سپاس خود را ابراز می‌دارم.

وَ آخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

چکیده

۱. آموزه‌های اخلاقی بخش زیادی از متون دینی و کتاب‌های آسمانی را تشکیل می‌دهد.
۲. قرآن کریم بارها تزکیه را پیش از تعلیم آورده است.
۳. تاریخ نشان می‌دهد که فاصله گرفتن از اخلاق، جامعه را به سوی انحطاط می‌برد.
۴. اتقان نظام اخلاقی هر دین، یکی از معیارهای حقانیت آن دین است.
۵. روایات اسلامی اخلاق را جزو علوم بنیادین دانسته‌اند.
۶. طرح سؤال و مراجعه به منابع اطلاعاتی متناسب، دو گام اساسی در تولید علم است.
۷. عواملی مانند ظهور جریان‌های فکری متفاوت، دغدغه‌های ویژه، اهداف متنوع، زبان و ادبیات خاص عصری. منطقه‌ای و... در پیچیده شدن ماهیت علوم، مؤثراند.
۸. بدون تسلط بر تحولات عمده تاریخ علم و تبارشناسی مباحث و مختصات روشی رویکردهای مختلف درون یک دانش، آشنایی با لایه‌های علم و توان لازم برای حل مؤثر پرسش‌های بجامانده، قابل تحصیل نخواهد بود.